

San Giovanni in Laterano, Rome

Beschrijving van de eerste kerkelijke basiliek

Opdracht Kernproblemen 0 – 1400 Dr C. Schuddeboom

Pieter C. Vis , Studentnr 3067785

Rhenen, 24 oktober 2006

INHOUDSOPGAVE

1.	San Giovanni in Laterano	3
2.	Constantijn de Grote (272 -337)	3
3.	Bouwhistorie	4
3.1.	Rome in de 4 ^e eeuw.....	4
3.2.	De bouw van de Basilica	4
3.2.1.	De locatiekeuze	5
3.2.2.	Over de bouwvorm	5
3.2.3.	De bouw en oplevering.....	6
3.2.4.	Ontwikkeling van de Basilica Constantiniana tot 1646.....	7
4.	Beschrijving van het gebouw van de Basilica Constantiana	7
4.1.	De plattegrond.....	7
4.2.	Beschrijving van het exterieur.....	9
4.2.1.	Isometrische voorstelling.....	9
4.2.2.	De dwarsdoorsnede van het gebouw.....	10
4.2.3.	Lengtedoorsnede.....	10
4.3.	Het interieur	11
4.3.1.	Architectuur interieur	11
4.3.2.	Interieur inrichting	12
4.4.	Liturgisch gebruik.....	12
5.	Opmerkingen tot slot.....	12
	Literatuuropgave.....	13
	Lijst van Figuren	14

1. SAN GIOVANNO IN LATERANO

De Piazza San Giovanni in Laterano in Rome is genoemd naar de hoofdkerk die zich midden op dit plein bevindt. Deze San Giovanni ofwel de Sint Jan in Laterano is evenwel gebouwd op fundamenteën van een oude basiliek, die geteisterd door branden en andere rampspoed, verloren is gegaan door ingrijpende restauraties in de 17^e eeuw.

Deze basiliek vormde in het eerste millennium met het aangebouwde paleis (Palazzo Laterano), Baptisterium en klooster een belangrijk kerkelijk centrum, van waaruit de pausen met de wereldlijke leiders politieke en religieuze macht ontwikkelden en verspreidden over grote delen van West- en Oost-Europa.

De architectuur van deze in 312 door Constantijn gestichte basiliek – oorspronkelijk Basilica Salvatoris en later Basilica Constantiniana¹ genaamd - verschilde wezenlijk van die van het huidige kerkgebouw, waarbij opgemerkt moet worden dat het volledige beeld van het 4^e eeuwse bouwwerk niet geheel bekend is. Herschepping en grootscheepse restauraties hebben het oorspronkelijke basiliekgedeelte geheel teloor doen gaan; overigens zijn ook delen van de oude muren in de nieuwe kerk opgenomen. Diverse opgravingen van de oudste fundamenteën verschaften in de vorige eeuw wel enige zekerheid over de contouren van deze eerste christelijke basilica².

2. CONSTANTIJN DE GROTE (272 -337)

Figuur 1 Bronzen portretkop van Constantijn de Grote

Eind 3^e eeuw na Christus brengt de Romeinse keizer Diocletianus een omvangrijk rijkshervorming tot stand. Het Romeinse rijk zal voortaan bestuurd worden door een tetrarchie (bestuur van 4 personen): twee *Augusti* voor Oost en West, twee *Caesari* als onderkoningen. Het systeem van tetrarchie strandde echter op de ambities van de erfopvolgers van de ambtsdragers, hetgeen culmineerde in de veldslag in 312 tussen Maxentius en Constantinus bij de Mulvius brug in de buurt van Rome. Dit gewapend conflict eindigde in het voordeel van Constantijn en Maxentius sneuvelde in de strijd. Constantijn gebruikte het Christusmonogram op de wapenschilden van zijn troepen omdat hij op de vooravond van het gevecht een teken had gekregen. Door zijn overwinning verkreeg hij de keizerskroon over het westelijk deel van het rijk. Uit dankbaarheid voor deze overwinning stichtte Constantijn de eerste christelijke basiliek in Rome. In 313 komt het Edict

van Milaan tot stand, dat door de beide Caesaren Constantijn en Licinius ondertekend is. Dit Edict zorgde onder meer voor een einde aan de christenvervolgingen, waarbij overigens opgemerkt zij dat in 311 Augustus Galerius ook een Edict van Tolerantie had uitgevaardigd.

Hoewel men kan stellen dat de periode 311 -313 een ommekeer betekende voor het christelijk deel van de bevolking moet de rol van Constantijn als initiator voor het christelijk geloofsleven in Rome niet overtrokken worden. Constantijn de Grote was niet de christelijke vorst die vele kerkgebouwen stichtte. Hij was in de eerste plaats een Romeinse keizer, die evenzeer als zijn voorgangers grote bouwwerken tot stand moest brengen om zijn macht en grootheid te onderstrepen. Hij heeft ook thermen en andere *opera publica* gerealiseerd. Hierbij moet Romeins vooral opgevat worden als staatkundig begrip, want Constantijn zelf had niet veel op met Rome. Hij verbleef er nooit meer dan 3 maanden achtereenvolgend en voelde zich geenszins thuis in het politieke en religieuze klimaat van Rome. De stichting van de Laterano basiliek heeft weliswaar ook te maken met Constantijns

¹ De benaming van de basiliek is nogal gevarieerd: basilica Lateranensis, basilica Constantiniana, basilica Salvatoris. Ook Basilica Aurea wordt genoemd vanwege de schitterende aankleding van het interieur. Pas in de vroege middeleeuwen kwam de naam Basilica San Giovanni – naar het aan Johannes de Doper gewijde baptisterium – naar voren. Zie hierover H. Brandenburg and A. Vescovo, *Die frühchristlichen Kirchen Roms vom 4. bis zum 7. Jahrhundert der Beginn der abendländischen Kirchenbaukunst*, Regensburg 2004 p. 20. In dit artikel zal de naam Basilica Constantiniana worden gehanteerd.

² Onder leiding van Josti in 1934 -1937 en van 1957 – 1958 door Krautheimer en Corbett, zie S.L. de Blaauw, *Cultus et decor*, Delft 1987, p. 51

visioen waarin hij op de dag voor de veldslag tegen Maxentius het kruis zag, maar kan niet helemaal los gezien worden van voornoemde politieke overwegingen.³

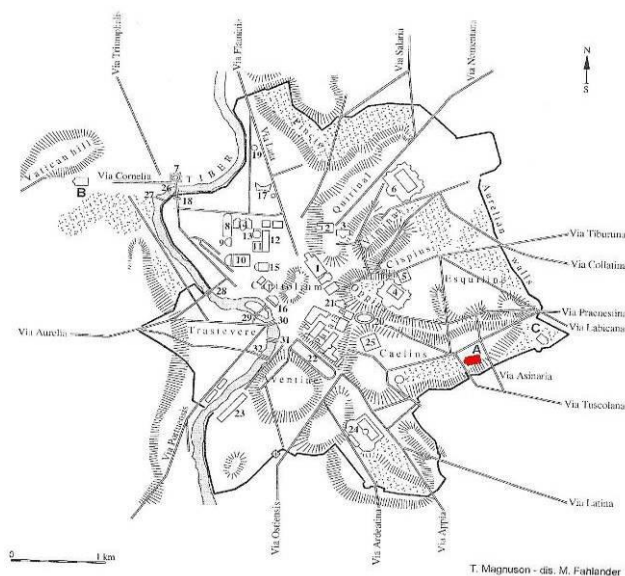
Figuur 2 Christusmonogram Constantijn, gebruikt bij vaandels

3. BOUWHISTORIE

3.1. ROME IN DE 4^E EEUW

Figuur 3 Kaart van Rome in de 4e eeuw

In de tijd van Constantijn de Grote was Rome ingesloten in de Aureliaanse ommuring, die opgeworpen was tegen de Gotische stammen. Deze stadsmuur bestaat tegenwoordig grotendeels nog steeds.

Er waren al christenen vanaf de eerste eeuw; geschat wordt dat er in de tijd van Constantijn in Rome ruim 15.000 tot 20.000 christenen leefden, evenredig verdeeld over alle sociale groeperingen.⁴ Hoewel deze christenen getolereerd werden, maar toch ook door Diocletianus vervolgd werden, kwam de officiële erkenning pas onder Constantijn tot stand. De bijeenkomsten vonden tot dan toe meestal plaats in grote particuliere huizen van welgestelde Christenen (*domus ecclesiae*). Pas in de tweede

helft van de 4^e eeuw werden in Rome specifieke gebouwen, die bekend staan als *tituli*, bestemd en gebouwd voor christelijke bijeenkomsten. Er was dus behoefte aan ruimtes om nog grotere groepen gelovigen te ontvangen en de eerste kerk die speciaal voor dit doel gebouwd werd was de Basilica Constantiniana; er zou daarna door Constantijn meerdere kerkgebouwen zowel in Rome als ver daarbuiten gesticht worden. De Basilica Constantiniana is een zogenaamde hoofdkerk, wat betekent dat deze direct onder het centrale kerkelijke administratie viel. Bovendien werd deze kerk niet door priesters, maar door de kardinaal-bisschop bediend, in casu de paus.⁵

3.2. DE BOUW VAN DE BASILICA

De stichting van de Lateraanse Basiliek vond naar alle waarschijnlijkheid plaats op 11 november 312, amper twee weken na de overwinning van Constantijn de Grote op zijn rivaal

³ L. Bosman, *The power of tradition : spolia in the architecture of St. Peter's in the Vatican*, Hilversum 2004, p. 19

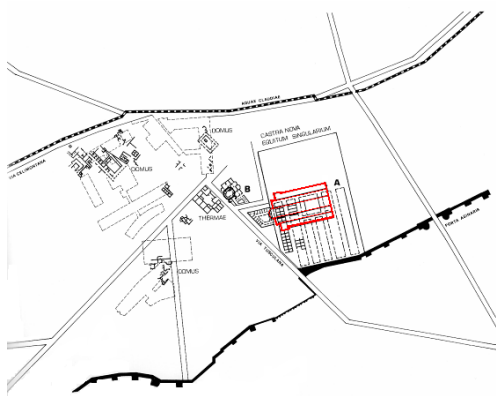
⁴ T. Magnuson, *The urban transformation of Medieval Rome, 312-1420*, Stockholm 2004 (Suecoromana) p. 51. Bij Brandenburg p. 110 worden nog grotere aantallen genoemd, nl. van 30.000 tot 40.000, wat ongeveer 5% van de toenmalige Romeinse bevolking was.

⁵ S. d. Blaauw, *Cultus et decor liturgie en architectuur in laatantieek en middeleeuws Rome - Basilica Salvatoris Sanctae Mariae Sancti Petri*, Delft 1987 p. 12

Maxentius bij de Pons Mulvius. Hiermee loste Constantijn zijn belofte aan Christus in om een tempel te bouwen als hij zou overwinnen.⁶

3.2.1. De locatiekeuze

Figuur 4 Situatietekening bouwplaats Basilica Constantiniana

Als locatie koos hij een gebied dat decentraal in het zuid oosten van Rome lag, maar net aan de binnenkant van de muur van Aurelius. Constantijn had redenen om een plek te kiezen die ver buiten het stadscentrum van Rome lag. Juist in het centrum stonden vele heidense tempels en om vlakbij deze reeds duizenden jaren staande godengebouwen een christelijke tempel te bouwen zou veel traditioneel ingestelde Romeinen – waaronder zich menig senator kon bevinden – ernstig kunnen frustreren. Een praktisch, vooral economisch argument was het feit dat Constantijn in dat gedeelte van Rome enige huizen bezat, die reeds lang geleden door Nero van de aldaar wonende Lateraanse oude

aristocratische Romeinse familie geconfisqueerd waren. Daarnaast had de keizer een groot grondstuk in eigendom, waar voorheen een kazerne van de bereden keizerlijke lijfwacht (*castra nova equitum singularium*) was gevestigd. Deze lijfwacht was door Constantijn om politieke redenen (zij vochten aan de zijde van Maxentius) opgeheven, waarna de gebouwen terstond met de grond gelijk werden gemaakt. Een argument dat door John Curran wordt aangevoerd is dat Constantijn een basiliek wilde bouwen op deze specifieke plek om de herinnering aan de bereden garde en dus aan Maxentius geheel uit te wissen⁷.

Hoe het ook zij, zonder de beschikbaarstelling van grond door Constantijn kon de toenmalige bisschop in Rome, Miltiades (310 - 314) geen kerk laten bouwen. Ook stond op deze grond het Lateraans paleis, dat aan Constantijn toebedeeld was door zijn huwelijk met Fausta, zuster van Maxentius. Dit paleis, toen *Domus Faustae* geheten, is eveneens geschonken aan de bisschop van Rome en diende gedurende lange tijd als pauselijke residentie. Ook de aristocratische uitstraling van dit paleis kan meegespeeld hebben in de locatie keuze van deze eerste door Constantijn gestichte christelijke kerk. Een en ander impliceert dat de basiliek van meet af aan bestemd was als kathedraal voor de Bisschop van Rome en deze heeft tot op heden die status behouden.

3.2.2. Over de bouwvorm⁸

Het opmerkelijke van de keuze van de basiliekvorm als bouwtype voor de kerk is gelegen in het feit dat men niet koos voor de gebruikelijke tempelvorm, zoals reeds eeuwenlang werd gebruikt in de heidense verering van goden. De tempel was niet geschikt maar ook niet bedoeld om grote groepen gelovigen te ontvangen: alleen priesters mochten het heiligdom bezoeken en de erediensten houden. Dit strookte niet met de wijze waarop de christelijke liturgie werd gevierd: vieringen waren met priesters en gelovigen in een gemeenschappelijke dienst en daarvoor moest men gebouwen creëren die voor dit doel geschikt waren. De meest geëigende vorm was de basiliek die in het heidense Rome reeds geruime tijd gebruikt werd om grote bijeenkomsten en vergaderingen te houden ten behoeve van markten of rechtspraak, zoals Basilica Aemilia, Basilica Ulpia of de Basilica Julia. Toepassing van de basiliek als heiligdom brak derhalve met religieuze tradities van de klassieke oudheid en werd het basismodel voor andere christelijke religieuze gebouwen dat tot ver in het eerste millennium nagevolgd zou worden.

⁶ R. Krautheimer, 'The ecclesiastical building policy of Constantine', Bonamente, Giorgio en Fusco, Franca, *Costantino il Grande: dall'antichità all'umanesimo: colloquio sul Cristianesimo nel mondo antico*, Macerata 1992 pp. 523-524

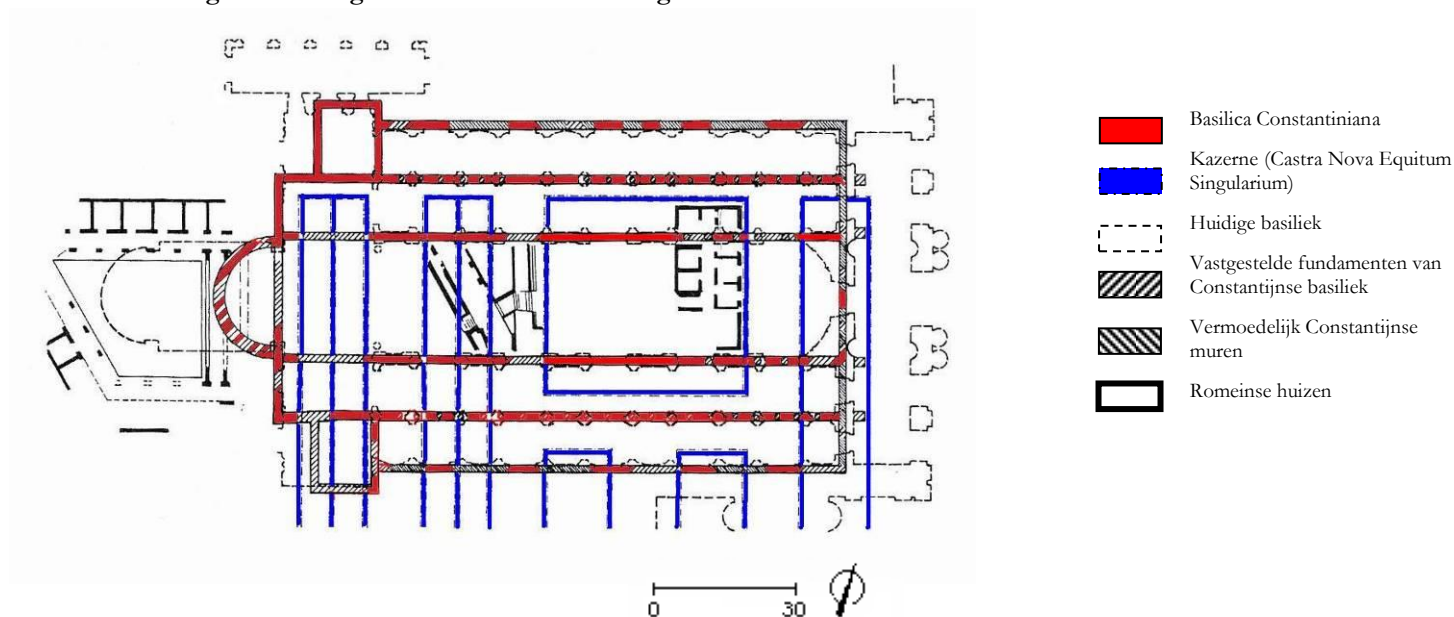
⁷ J. R. Curran, *Pagan city and Christian capital: Rome in the fourth century*, Oxford 2000, p. 93, 96

⁸ L. Bosman, *The power of tradition: spolia in the architecture of St. Peter's in the Vatican*, Hilversum 2004, p. 27

3.2.3. De bouw en oplevering

De fundamenteën van de *castra* en de *domi* werden door de bouwers deels gebruikt voor de nieuwe Basilica, hetgeen moge blijken uit *Figuur 5 Plattegrond basiliek en voormalige kazerne*. Resten van de kazerne en huizen zijn gevonden tijdens de opgravingen van 1934 – 1937 en 1957 – 1958.

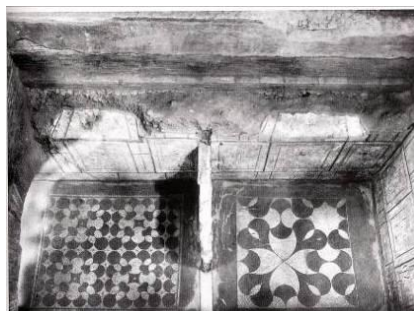
Figuur 5 Plattegrond basiliek en voormalige kazerne

Het precieze verloop van de bouw is niet bekend. De werkzaamheden zullen begonnen zijn in 313. In dezelfde periode moet het Baptisterium, een doopkapel gewijd aan Johannes de Doper, ontstaan zijn. Voor het basiliekgedeelte werd de grond met ruim een meter verhoogd, waardoor de vloer van het Baptisterium lager kwam te liggen. De medewerkers van de bisschop hebben mogelijk nauw samengewerkt met civiele ambtenaren om de werkzaamheden voor te bereiden, waarbij het overigens de vraag is of er veel gebruik werd gemaakt van overheidsinstanties. Immers de stichting van deze basiliek werd grotendeels gefinancierd uit de privé-middelen van Constantijn (*res privata*). De senaat kon aldus weinig invloed uitoefenen op de bouw en financiering, omdat deze niet onder haar jurisdictie vielen.

Wanneer de basiliek opgeleverd werd kan alleen globaal bepaald worden. Tijdens de bouw was Silvester benoemd als opvolger van Paus Miltiades, die overleed op 11 januari 314. Mogelijk heeft een eerste wijding plaats gevonden op 9 November 318 maar in elk geval voor 324, omdat in de Liber Pontificalis van Paus Silvester gemeld werd dat de schenkingen uitsluitend uit het Westen kwamen. Constantijn werd immers alleenheerser over West- en Oost-Europa vanaf 324.⁹ Een bouwtijd van vijf jaar was niet ongewoon, waarbij gebruik kon worden gemaakt van Romeinse ervaring met andere grote bouwwerken, die goed georganiseerd en efficiënt tot stand gebracht waren onder de vorige keizers.

Figuur 6 Vloerresten Castra Nova Equitum Singulatorium onder het middenschip

⁹ H. Brandenburg and A. Vescovo, *Die frühchristlichen Kirchen Roms vom 4. bis zum 7. Jahrhundert der Beginn der abendländischen Kirchenbaukunst*, Regensburg 2004 p. 20

3.2.4. Ontwikkeling van de Basilica Constantiniana tot 1646¹⁰

Figuur 7 Interieur San Giovanni in Laterano na verbouwing Borromini

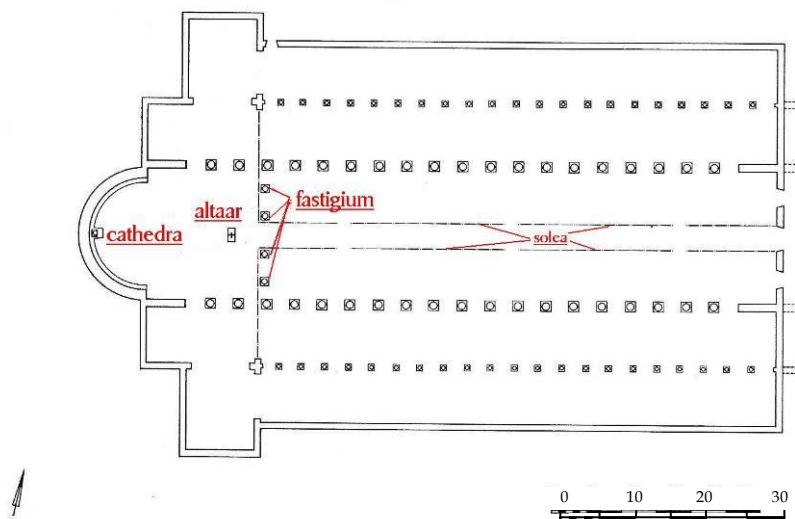
In dit verband is het niet goed doenlijk om de ontwikkelingen gedetailleerd te schetsen vanaf de eerste oplevering van de Basilica Constantiniana tot aan zijn feitelijke vervanging door Francesco Borromini in 1646 - 1650. Maar dat deze kerk een bewogen geschiedenis heeft gekend is niet verwonderlijk gezien de bijzondere positie die de basiliek innam en het (on)geluk dat deze aan het begin heeft gestaan van de ontwikkeling van de christelijke religie en van de Rooms-katholieke kerk in het bijzonder. Natuurlijk is de San Giovanni niet ontsnapt aan rampspoeden zoals veel gebouwen ondervonden in de middeleeuwen. Plunderingen tijdens de volksverhuizing door de Visigoten onder Alerik en de Vandalen in de 5^e eeuw, aardbeving in de 9^e eeuw, blikseminslagen in de 12^e eeuw, brand in de 14^e en wederom aardebevingen en branden veroorzaakten aanzienlijke schade. Maar ook leidde deze rampspoed vaak tot evenzo vele restauraties, verbeteringen en uitbreidingen. Zo werd in 580 een Benedictijner klooster toegevoegd en kwam er een

deambulatorium, waarvan niet zeker wanneer deze tot stand kwam. Ook werden de lage zijvleugels vervangen door een echt transept, waarbij de hoogte gelijkgetrokken werd met die van het middenschip. Tussentijds was de naam van de kerk veranderd: rond 600 komt Basilica Salvatoris in gebruik en vanaf 900 wordt Basilica S. Johannis steeds meer gehanteerd. In de periode van 1400 – 1600 worden de werkzaamheden geïntensiveerd, vooral gericht op herstel van schade en verdere verfraaiing van het interieur. Ook kreeg het noordelijke transept een façade. In 1646 kreeg Borromini opdracht tot een ingrijpende restauratie, waarbij de barok zijn intrede doet in het interieur. Hierdoor verdwijnt het vroeg christelijke karakter, hoewel Borromini gebruik heeft gemaakt van bestaande muren van de basiliek.

4. BESCHRIJVING VAN HET GEBOUW VAN DE BASILICA CONSTANTIANA

4.1. DE PLATTEGROND

Figuur 8 Plattegrond Basilica Constantiniana

¹⁰ Zie W. Buchowiecki and B. Kuhn-Forte, *Handbuch der Kirchen Roms. Der römische Sakralbau in Geschichte und Kunst von der Altchristlichen Zeit bis zur Gegenwart*, 1. Band Wien 1967 pp. 62-64

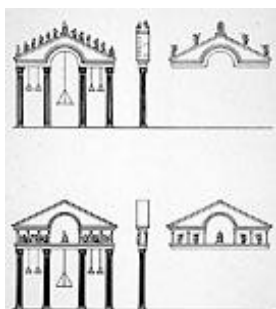
De plattegrond laat de situatie zien van het eerste ontwerp zoals deze uitgevoerd is in de periode 312 - 324. De kerk is een vijfbeukige basiliek, waarbij de binnenste zijbeuken doorlopen tot aan de apsis en buitenste zijbeuken tot de vleugels van het transept. De ligging van de basilica is van Oost naar West: de ingang bevindt zich aan de oostzijde en de apsis aan de westzijde. Het middenschip is 75 meter lang; met apsis en transept bedraagt de totale lengte circa 100 meter. Circa, want verschillende auteurs als Buchowiecki, Krautheimer, Brandenburg en De Blaauw¹¹ noemen lengtes welke uiteenlopen tussen 99 en 105 meter. Ook de breedtematen variëren bij voornoemde kunsthistorici. Het middenschip is circa 19 meter, de totale breedte inclusief de zijbeuken is tussen de 54 en 58 meter. Wellicht worden de verschillen veroorzaakt door het meten van binnen- of buitenzijde van de muren. Het dwarsschip, gemeten van de buitenkanten, is 65 meter breed en vormde met de apsis – waar de *cathedra*, de zetel van de bisschop of paus, staat – het centrum voor het liturgische ritueel. Deze ruimte bevatte naast het hoofdaltaar ook een aantal kleinere altaren en is relatief klein, wat vermoedelijk de reden is voor latere uitbreidingen van dit gedeelte. Zo werd aanvankelijk een deambulatorium geconstrueerd rondom de apsis en in de 19^e eeuw verplaatste men de apsis 20 meter westwaarts om aldus een koorgedeelte te vormen.

De basiliek was voor hedendaagse begrippen niet uitzonderlijk groot, maar kon toch enige duizenden gelovigen ontvangen om de eredienst bij te wonen. Voor deze christenen moest de kerk toch een overweldigende aanblik bieden, waarbij het rijke interieur, waarover later, een belangrijke rol gespeeld zal hebben.

Over een mogelijk atrium (open ruimte bij de ingang omringd door zuilen) of een narthex (voorhal) is geen archeologische zekerheid verkregen. Het bericht in de Liber Pontificalis van paus Hadrianus I (772-795) over een restauratie van een atrium¹² geeft voedsel aan het vermoeden van de aanwezigheid van dergelijke bouwkundige elementen, maar niet bewezen is dat deze in de stichtingsbouw betrokken waren.

Het middenschip is van de zijbeuken gescheiden door een colonnade van 19 rood granieten zuilen aan weerskanten. Opvallend is overigens dat auteurs als Krautheimer¹³ en Buchowiecki¹⁴ spreken over 15 zuilen. In een later boek wordt door Krautheimer overigens eveneens 19 zuilen genoemd¹⁵. De binnenste zijbeuken zijn afgegrensd van de buitenste door lage arcades, die op 21 groen gespikkelde marmeren (verde antico¹⁶) zuilen rusten.

Figuur 9 Mogelijke reconstructies van het fastigium

Een bijzonder interieurelement is het *fastigium* – een reeks zuilen ter visuele afscheiding van het altaar of van het sacramentsgedeelte – dat door Keizer Constantijn gedoneerd was. Het is niet zeker hoe de bovenbouw er uit heeft gezien, maar de schenkingslijst in de vita van Silvester in het Liber Pontificalis noemt wel een hangende kroon met 50 olielampjes als verlichtingsornament. De volgorde van de opsomming in de schenkingslijst suggereert dat deze verlichting bij het fastigium behoorde. Op de afbeelding van figuur 2 is tevens verondersteld dat er naast de zware lichter ook lampen hingen.

Het fastigium kan vierkant geweest zijn, maar ook een enkele rij zuilen behoort tot de mogelijkheden. De architraaf, boog en fronton zijn van hout, omkleed door zilver.

¹¹ Zie W. Buchowiecki and B. Kuhn-Forte, *Handbuch der Kirchen Roms. Der römische Sakralbau in Geschichte und Kunst von der Altchristlichen Zeit bis zur Gegenwart*, 1. Band Wien 1967 p. 62 ¹¹; R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine architecture*, p. 49; H. Brandenburg and A. Vescovo, *Die frühchristlichen Kirchen Roms vom 4. bis zum 7. Jahrhundert der Beginn der abendländischen Kirchenbaukunst*, Regensburg 2004 p. 22; en S. de Blaauw, *Cultus et decor liturgie en architectuur in laatantieken en middeleeuws Rome - Basilica Salvatoris Sanctae Mariae Sancti Petri*, Delft 1987 pp. 51,52

¹² H. Brandenburg and A. Vescovo, *Die frühchristlichen Kirchen Roms vom 4. bis zum 7. Jahrhundert der Beginn der abendländischen Kirchenbaukunst*, Regensburg 2004 p. 22

¹³ R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine architecture*, p. 46 en W. Buchowiecki and B. Kuhn-Forte, *Handbuch der Kirchen Roms* p. 62

¹⁴ W. Buchowiecki and B. Kuhn-Forte, *Handbuch der Kirchen Roms. Der römische Sakralbau in Geschichte und Kunst von der Altchristlichen Zeit bis zur Gegenwart*, 1. Band Wien 1967 p. 62

¹⁵ R. Krautheimer, *Three Christian capitals* p. 16

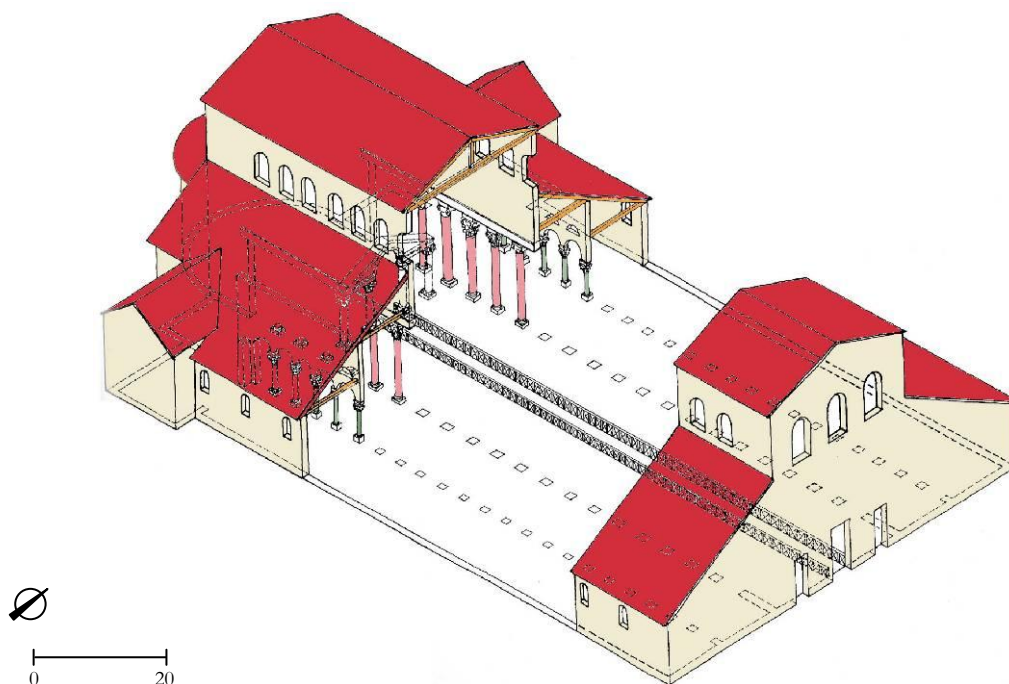
¹⁶ Zie L. Bosman, *The power of tradition : spolia in the architecture of St. Peter's in the Vatican*, Hilversum 2004 p.47

Uit vondsten van 1934 – 1939 is gebleken dat er in de lengteas van het schip borstweringen aanwezig waren. Hoewel slechts een klein gedeelte blootgelegd is, ligt het in de rede te veronderstellen dat deze loopgang van circa 3 meter breed met onderbrekingen van entree tot aan het fastigium strekte. Deze *solea* diende om de weg vrij te houden voor processiegangers.

4.2. BESCHRIJVING VAN HET EXTERIEUR

4.2.1. Isometrische voorstelling

Figuur 10 Reconstructie Basilica Constantiniana

Uit deze door H. Brandenburg¹⁷ gemaakte isometrische reconstructietekening, die overigens in belangrijke mate overeenstemt met die van Krautheimer¹⁸ en De Blaauw¹⁹, blijkt dat het middenschip geflankeerd wordt door afnemend lagere zijbeuken. Bij Krautheimer worden de zijbeuken overdekt door twee gescheiden lessenaardaken, bij Brandenburg en De Blaauw worden de zijbeuken door één hellend dak bedekt. De hoogte van het middenschip tot aan de dakconstructie wordt geraamd op 27 meter, de apsis 19 meter.

Het middenschip had vermoedelijk over de gehele lengte aan beide zijden boogvensters, die boven aan elk intercolumnium van de hoge zuilen geplaatst waren. Verondersteld wordt dat ook de lage zijbeuken waren voorzien van dergelijke vensters, maar minder in aantal dan die van het middenschip. De apsis heeft waarschijnlijk naar analogie van andere Constantijnse bouwwerken ook meerdere vensters gehad.²⁰

Het totaal van al deze vensters zorgde ongetwijfeld voor een opmerkelijke hoeveelheid licht in de basiliek, waardoor het interieur overdag des te meer een overweldigende indruk moet hebben gemaakt door de lichtval op de kleuren en de zilveren armaturen.

¹⁷ H. Brandenburg and A. Vescovo, *Die frühchristlichen Kirchen Roms vom 4. bis zum 7. Jahrhundert der Beginn der abendländischen Kirchenbaukunst*, Regensburg 2004 p. 261

¹⁸ R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine architecture*, Harmondsworth, Eng. ; Baltimore 1979³ (1965) (The Pelican history of art) p 47

¹⁹ S. de Blaauw, *Cultus et decor liturgie en architectuur in laatantieek en middeleeuws Rome - Basilica Salvatoris Sanctae Mariae Sancti Petri*, Delft 1987 p. 618

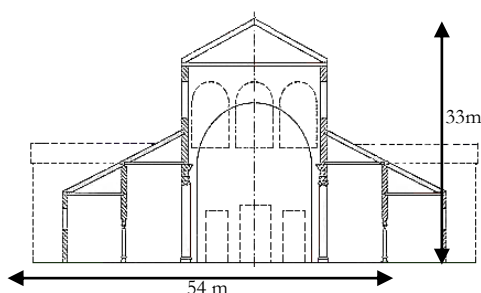
²⁰ Buchowiecki spreekt over een vensterloze apsis, zie W. Buchowiecki and B. Kuhn-Forte, *Handbuch der Kirchen Roms. Der römische Sakralbau in Geschichte und Kunst von der Altchristlichen Zeit bis zur Gegenwart*, 1. Band Wien 1967 p. 62. Ander voorbeelden van apses met venster zijn Basilica Trier en de geboortekerk in Bethlehem. Dit is overigens niet een doorslaggevend bewijs, want de vroeg christelijke basilieken van Constantijn verschilden qua architectuur nog al.

Het transept bestaat in wezen slechts uit lage zijvleugels, die mogelijkwerwijs gebruikt werden als sacristie, waarbij gordijnen een afscheiding vormden met het middenschip om de catechumenen in staat te stellen zich terug te trekken.²¹

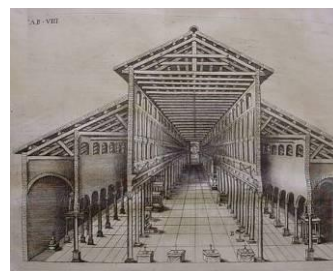
De façade, die zich aan de oostkant van de basiliek bevond, heeft waarschijnlijk drie grote vensters en zeker drie portalen gehad, die op het middenschip uitkwamen. Deze hoofdingang kwam uit op de toenmalige *Via Asinaria*, die van noord naar zuid liep, waarmee men de stadspoort kon passeren; de basiliek lag vlak bij de binnenzijde van de zuidelijke stadsmuur van Rome. (zie ook *Figuur 3 Kaart van Rome in de 4e eeuw*). De buitenkant van het gebouw was nauwelijks afgewerkt; het kan zijn dat er een kalklaag over de bakstenen muren aangebracht was, maar het geheel moet een sobere indruk hebben gemaakt. Het exterieur vormde een opvallend contrast met de rijke inrichting van het interieur, waarover later.

4.2.2. De dwarsdoorsnede van het gebouw

Figuur 11 Reconstructie dwarsdoorsnede

Figuur 12 Basilica gravure

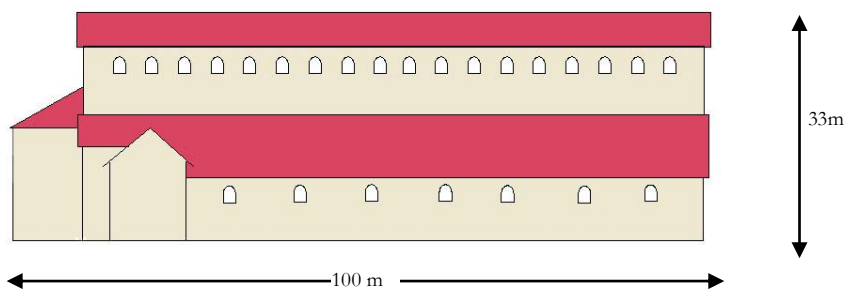

Giovanni Ciampini
De sacris aedificiis a Constantino Magno constructis
Rome: Johannes Jacobus Komarek, 1693

Uit de constructie van de dwarsdoorsnede door Hoffman, mede geïllustreerd door de gravure van Ciampini, kan de dakconstructie afgeleid worden. Het middenschip is overdekt met een stomp zadeldak en de zijbeuken door een of meerdere lessenaarsdaken. De beide zijbeuken hebben bij de reconstructie in figuren 4 en 5 een gemeenschappelijk dak. De houten kappen waren of vanuit het interieur zichtbaar ofwel afgedekt door een cassettenplafond. In beide gevallen waren deze bekleed met verguld metaal, omdat de schenkingslijst melding maakt van bladgoud in de lengte en in de breedte. De apsisboog was naar schatting 19 meter hoog en ook het ronde apsisgewelf zal voorzien geweest zijn van bladgoud en mogelijkwerwijs een mozaïek.

4.2.3. Lengtedoorsnede

Figuur 13 Schets lengtedoorsnede Basilica Constantiniana

Aan de hand van de tekeningen van Brandenburg²² is een schets vervaardigd van de lengtedoorsnede, gezien vanuit het zuiden. De onderling afstand van de bovenste boogvensters bedraagt 4 meter, de onderste vensters zijn op circa 8 meter van elkaar gezet. Dit laatste is echter

²¹ R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine architecture*, Harmondsworth, Eng. ; Baltimore 1979³ (1965) (The Pelican history of art) p. 48

²² H. Brandenburg and A. Vescovo, *Die frühchristlichen Kirchen Roms vom 4. bis zum 7. Jahrhundert der Beginn der abendländischen Kirchenbaukunst*, Regensburg 2004 figuren 4 en 5 p. 260

speculatief. Opvallend is dat in de gebruikte literatuur geen melding wordt gemaakt van ingang of vensters in de zijvleugels. In dit model is aangenomen dat de apsis geen ramen heeft.

4.3. HET INTERIEUR

Figuur 14 Interieurvoorbeeld Basilica Constantiniana

De herkomst van deze afbeelding via de website www.pitt.edu/~tokerism is niet achterhaald kunnen worden, maar geeft een goed beeld hoe het interieur eruit zou hebben kunnen zien. De hoogte/breedte verhouding is iets lager dan in de werkelijkheid.

4.3.1. *Architectuur interieur*

De 19 rood granieten zuilen, die het middenschip aan elke kant begrepsden, waren 9,60 m lang met een doorsnede van 1,10 m ²³ en stonden op 4 meter afstand van elkaar. Deze droegen de buitenmuren door middel van zware, doorlopende architraven. De zijbeuken waren aan weerskanten gescheiden door een arcade, die steunde op 21 groene marmeren zuilen. Iedere zuil van de arcade rustte op een vrij hoog basement. Deze zuilen zijn nog gedeeltelijk aanwezig bij apostelbeelden van de huidige San Giovanni. Opvallend, maar kenmerkend voor een basiliek is de directe aansluiting van de apsis op de hele breedte van het middenschip. De binnenste zijbeuken waren niet voorzien van ramen, indien er een gemeenschappelijk lessenaarsdak was. Deze binnenste zijbeuken kregen dan ook voornamelijk licht via brandende olielampen.

Figuur 15 S. Giovanni in Laterano, interieurreconstructie

fresco Filippo Gagliardi 1650

De interieurreconstructie van Gagliardi (zie *Figuur 15 S. Giovanni in Laterano, interieurreconstructie*) gaat kennelijk wel uit van gescheiden daken omdat boven de buitenste arcades halfronde vensters zichtbaar zijn (te zien door de arcadebogen van de binnenzuilen heen). Overigens is deze fresco niet erg betrouwbaar, want de grote zuilen van het middenschip zijn ten onrechte voorzien van arcades.

De vloer was bedekt met grote rechthoekige platen, die van geel numidisch marmer (gallio antico) gemaakt waren. Iedere plaat was omrand met smalle stroken wit marmer. Deze kostbare vloerbedekking vormde een kleurrijk contrast met de het rood en groen van de colonnades. Uit spaarzame vondsten kan afgeleid worden dat ook de wanden met marmer bedekt waren, maar niet zeker is in welke mate dit toegepast was.²⁴

²³ Bosman, L., *The power of tradition : spolia in the architecture of St. Peter's in the Vatican*, Hilversum 2004, p. 47

²⁴ H. Brandenburg and A. Vescovo, *Die frühchristlichen Kirchen Roms vom 4. bis zum 7. Jahrhundert der Beginn der abendländischen Kirchenbaukunst*, Regensburg 2004 p. 22

4.3.2. *Interieur inrichting*

De entree via de centrale ingang moet op de toenmalige bezoeker een overweldigende indruk hebben gemaakt. De sobere buitenkant leek in tegenspraak met het rijke interieur, waarin overvloedig gebruik was gemaakt van goud en zilver. De marmeren aankleding, de aanwezigheid van vele brandende olielampen en zware luchters, het gouden plafond en het zilveren fastigium moesten immers het belang, aanzien en de devotie van de schenker onderstrepen.

De schenkingslijst bevat vele kostbare objecten zoals goud en zilver voor het fastigium, de cathedra, gouden kronen met lampjes, 7 zilveren altaren, vaatwerk voor de eucharistie, kandelaars en nog vele andere gouden en zilveren verlichtingsarmaturen.

4.4. LITURGISCH GEBRUIK²⁵

De schenkingen van Constantijn omvatten naast de reeds eerder genoemde altaren, verlichting en bekleding van goud en zilver ook vaatwerk voor offerande en communie. Er vond al in de 4^e eeuw een veelvuldige viering van de eucharistie plaats temidden van een groot aantal gelovigen. Naar analogie van bekende intochttaferelen in de vroeg christelijke eredielen in de 4^e eeuw zal er bij aanvang van de misliturgie een plechtige intocht van bisschoppen, diakenen en priesters via de hoofdingang plaats gevonden hebben. De eerder genoemde *solea* diende daarbij als processiegang naar het hoofdaltaar. De zijingangen in de façade waren bestemd voor het gewone volk. Een ontelbare hoeveelheid olielampen en kaarsen verlichtte de hele basiliek. Ooggetuigenverslagen van soortgelijke vroeg christelijke vieringen uit de vierde eeuw maken gewag van het zingen van hymnen en psalmen tussen de gebeden en de Bijbellezingen door, maar gebruik van muziekinstrumenten was vrijwel zeker niet toegestaan²⁶. Naast het hoofdaltaar waren er zeven kleinere zilveren *altaria*, waar de offergaven verzameld werden. Op elk altaar werden brood en wijn gedeponeerd om deze door te geven aan het centrale altaar, waar de bisschop brood en wijn verdeelde over meerdere patenen en kelken. De aanwezigheid van meerdere altaren maakte een vlotte doorstroming van de menigte gemakkelijk. Vermoedelijk zullen de celebrant en de clerus tussen apsis en hoofdaltaar de viering hebben geleid met het gezicht naar het schip.

5. OPMERKINGEN TOT SLOT

Een van de meest intrigerende discussies in de geschiedenis is die over de werkelijke motieven van Constantijn om het christelijke geloof te institutionaliseren. Handelde hij vanuit een diep gelovige overtuiging of zag hij de christelijk religie als een middel om zijn uiteindelijke doel - de alleenheerschappij over het gehele Romeinse rijk - te bereiken? En in het verlengde van dit dispuut: is de Lateraanse basiliek gebouwd als dankbetuiging aan Christus of gaven politieke argumenten de doorslag? Historici zijn op dit punt verdeeld en de ware motieven zijn niet meer te achterhalen. Ongetwijfeld speelt “vroomheid, getemperd door een formidabel politiek instinct”²⁷, een belangrijke rol en is vermoedelijk de religieuze overtuiging bij het voortschrijden der jaren van Constantijn gegroeid. Overigens voor een kunsthistoricus is relevant of en in welke mate de beweegredenen van Constantijn invloed hebben gehad op de architectuur van zijn bouwwerken.

Hoewel over de grote lijnen van de architectuur van de Basilica Constantiniana wel overeenstemming bestaat zijn er nog vele vragen, die veelal niet meer te beantwoorden zijn omdat deze basiliek als zodanig niet meer bestaat. Zeker is dat de gekozen basiliekvorm eeuwenlang de vroeg christelijke kerkenbouw heeft gedomineerd, wat overigens niet betekent dat deze kerken hetzelfde uiterlijk vertoonden omdat lokale gebruiken en functionele behoeften de architectuur tevens fors beïnvloed hebben. De maximering van deze opdracht verhindert evenwel om hieraan meer aandacht te besteden

²⁵ Deze paragraaf is gebaseerd op een interessante beschrijving in S. de Blaauw, *Cultus et decor liturgie en architectuur in laatantieek en middeleeuwen Rome - Basilica Salvatoris Sanctae Mariae Sancti Petri*, Delft 1987 pp. 64-68.

²⁶ D. J. Grout, J. P. Burkholder and C. V. Palisca, *A history of Western music*, New York 2005 7th pp. 27,28

²⁷ Citaat J. R. Curran, *Pagan city and Christian capital : Rome in the fourth century*, Oxford 2000 p.114

Beny, R. and Gunn, P., *The churches of Rome*, London 1981

Blaauw, S. d., *Cultus et decor liturgie en architectuur in laatantieek en middeleeuws Rome - Basilica Salvatoris Sanctae Mariae Sancti Petri*, Delft 1987

Bosman, L., *The power of tradition : spolia in the architecture of St. Peter's in the Vatican*, Hilversum 2004

Brandenburg, H. and Vescovo, A., *Die frühchristlichen Kirchen Roms vom 4. bis zum 7. Jahrhundert der Beginn der abendländischen Kirchenbaukunst*, Regensburg 2004

Buchowiecki, W. and Kuhn-Forte, B., *Handbuch der Kirchen Roms der römische Sakralbau in Geschichte und Kunst von der Altchristlichen Zeit bis zur Gegenwart*, Wien 1967

Curran, J. R., *Pagan city and Christian capital : Rome in the fourth century*, Oxford 2000

Grout, D. J., Burkholder, J. P. and Palisca, C. V., *A history of Western music*, New York 2005 7th

Haslinghuis, E. J. and Janse, H., *Bouwkundige termen*, Leiden 2005 5^e (5e)

Hilgemann, W. en H. Kinder, *Atlas bij de wereldgeschiedenis, Deel 1 Van prehistorie tot Franse Revolutie*, Baarn 2005 3^e

Kostof, S. and Castillo, G., *A history of architecture : settings and rituals*, New York ; Oxford 1995 2nd ed. / revisions by Greg Castillo.

Krautheimer, R., *Early Christian and Byzantine architecture*, Harmondsworth, Eng. ; Baltimore 1975 (The Pelican history of art ; PZ24)

Krautheimer, R., *Three Christian capitals : topography and politics*, Berkeley 1983 (Una's lectures ; 4)

Krautheimer, R., *The ecclesiastical building policy of Constantine*, Macerata 1993

Magnuson, T., *The urban transformation of Medieval Rome, 312-1420*, Stockholm 2004 (Suecoromana, 1102-7940 ; 7)

Pevsner, N., *Europese architectuur*, 1943 5^e

LIJST VAN FIGUREN

Figuur 1	Bronzen portretkop van Constantijn de Grote	3
	Rome, Musei Vaticani, College C. Schuddeboom Universiteit Utrecht dd 5 oktober 2006	
Figuur 2	Christusmonogram Constantijn, gebruikt bij vaandels	4
	College C. Schuddeboom, Universiteit Utrecht dd 5 oktober 2006	
Figuur 3	Kaart van Rome in de 4e eeuw	4
	T. Magnuson, <i>The urban transformation of Medieval Rome, 312-1420</i> , Stockholm 2004 (Suecoromana) p. 26	
Figuur 4	Situatietekening bouwplaats Basilica Constantiniana	5
	H. Brandenburg and A. Vescovo, <i>Die frühchristlichen Kirchen Roms vom 4. bis zum 7. Jahrhundert der Beginn der abendländischen Kirchenbaukunst</i> , Regensburg 2004 p. 259. Inkleuring door auteur.	
Figuur 5	Plattegrond basiliek en voormalige kazerne.....	6
	Gebaseerd op Krautheimer, zoals vermeld in H. Brandenburg <i>Die Frühchristliche Kirchen Roms vom 4. bis zum 7. Jahrhundert</i> , Regensburg 2004, p. 260. Inkleuring door auteur.	
Figuur 6	Vloerresten Castra Nova Equitum Singulatorium onder het middenschip	6
	H. Brandenburg and A. Vescovo, <i>Die frühchristlichen Kirchen Roms vom 4. bis zum 7. Jahrhundert der Beginn der abendländischen Kirchenbaukunst</i> , Regensburg 2004 p. 259	
Figuur 7	Interieur San Giovanni in Laterano na verbouwing Borromini.....	7
	H. Brandenburg and A. Vescovo, <i>Die frühchristlichen Kirchen Roms vom 4. bis zum 7. Jahrhundert der Beginn der abendländischen Kirchenbaukunst</i> , Regensburg 2004 p.19	
Figuur 8	Plattegrond Basilica Constantiniana	7
	Bewerkt door auteur naar S. de Blaauw, <i>Cultus et decor liturgie en architectuur in laatantieken en middeleeuwen Rome - Basilica Salvatoris Sanctae Mariae Sancti Petri</i> , Delft 1987 p. 617	
Figuur 9	Mogelijke reconstructies van het fastigium	8
	S. de Blaauw, <i>Cultus et decor liturgie en architectuur in laatantieken en middeleeuwen Rome - Basilica Salvatoris Sanctae Mariae Sancti Petri</i> , Delft 1987 p. 619	
Figuur 10	Reconstructie Basilica Constantiniana	9
	H. Brandenburg and A. Vescovo, <i>Die frühchristlichen Kirchen Roms vom 4. bis zum 7. Jahrhundert der Beginn der abendländischen Kirchenbaukunst</i> , Regensburg 2004 p. 261, inkleuring door auteur	
Figuur 11	Reconstructie dwarsdoorsnede	10
	Bewerkt door auteur naar een afbeelding van W. Hoffmann in H. Brandenburg and A. Vescovo, <i>Die frühchristlichen Kirchen Roms vom 4. bis zum 7. Jahrhundert der Beginn der abendländischen Kirchenbaukunst</i> , Regensburg 2004 p. 260	
Figuur 12	Basilica gravure.....	10
	Giovanni Ciampini <i>De sacris aedificiis a Constantino Magno constructis Rome</i> : Johannes Jacobus Komarek, 1693 Afbeelding afkomstig van http://www.brynmawr.edu/library/exhibits/antiquity/use2b.htm	
Figuur 13	Schets lengtedoorsnede Basilica Constantiniana	10
	Tekening door auteur gebaseerd op H. Brandenburg and A. Vescovo, <i>Die frühchristlichen Kirchen Roms vom 4. bis zum 7. Jahrhundert der Beginn der abendländischen Kirchenbaukunst</i> , Regensburg 2004 figuren 4 en 5 p. 260	
Figuur 14	Interieurvoorbeeld Basilica Constantiniana	11
	Maker en oorsprong afbeelding onbekend. Bron: Introduction to Western Architectural History, < http://www.pitt.edu/~tokerism/0040/images0/048.jpg >, bezocht 14 oktober 2006	
Figuur 15	S. Giovanni in Laterano, interieurreconstructie	11
	Afbeelding afkomstig uit R. Krautheimer, <i>Three Christian capitals : topography and politics</i> , Berkeley 1983 (Una's lectures ; 4) p. 17	